

الشمس
الحرمان
الحرمان

فقه منابع طبیعی

سعید فراهانی فرد

مرکز بین المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

تحولات اجتماعی و مقتضیات نوپدید دانش‌ها و پدید آمدن دانش‌های نو، نیازهایی را به وجود آورده که پاسخ‌گویی به آن، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت چهره‌های متخصص را ضروری می‌نماید. از این رو کتاب‌های آموزشی نیز باید با توجه به این دگرگونی‌ها تألیف شود.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی اقتضا دارد که دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه‌چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

از طرفی بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی را در پی دارد.

در این بستر، حوزه‌های علوم دینی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی‌اند.

«**جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية**» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

«**مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ**» با قدردانی و سپاس از فاضل ارجمند جناب آقای سعید فراهانی فرد، عضو هیأت علمی دانشگاه قم و مؤلف کتاب **فقه منابع طبیعی** و تمام عزیزانی که در تولید این اثر همیاری و همفکری داشته‌اند، آن را به جویندگان فرهنگ و اندیشه ناب اسلامی تقدیم می‌کند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ

مقدمه پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾

قرآن، به قلم و آنچه از آن تراوش نماید سوگند یاد کرده است و علم را به ذات خود شرافت‌مند و فخیم دانسته و از باب، تا محراب کائنات را سراسر، میدان حضور علم و عالم و معلوم خوانده است.

از این رو حقیقت‌مداری اصیل‌ترین و زیباترین راز هستی و حقیقت‌طلبی ماندگارترین و برترین گرایش آدمی است.

داستان پر رمز و راز حقیقت‌جویی بشر، سرشار از تکاپوی مجاهدان و عالمانی است که در مصاف بین حق و باطل، سربلندی و شرافت ذاتی حق را نمایان ساخته‌اند.

علم برخاسته از سیرت پاک و عقل سلیم، در پرتو انوار آسمانی وحی، هم به فرد، کمال انسانی، عظمت روحی و تعالی معنوی بخشیده، فکر، اندیشه و خیال او را به پرواز درمی‌آورد و هم سعادت جامعه را تأمین کرده، و سطح آن را به جامعه‌ای نمونه و پیشرو ارتقا می‌بخشد.

انقلاب سراسر نور اسلامی ایران اعتلای کلمه الله و برپایی تمدن جهانی

اسلام را فرا روی بشر قرار داده و فروپاشی و افول تمدن‌های پوشالی مادی را نوید داده است، با اندیشه فقهاتی در اداره حکومت و نظریه مترقی «ولایت فقیه»، طرازی از مسئولیت‌ها و مأموریت‌های حوزه‌های علمیه و روحانیت را عرضه کرد که امید و نشاط را برای تمامی آزادی‌خواهان و حق‌طلبان سراسر جهان به ارمغان آورده است. در این راستا، رهبر فرزانه انقلاب (مدظله)، بر حرکت فراگیر و بسیج همه توان‌مندی‌ها و اراده‌ها جهت تحقق جنبش نرم‌افزاری و نهضت تولید علم و تحول در علوم انسانی و نیز یافتن راه‌های میان‌بر و دانش‌فزا، تأکید ورزیده‌اند.

جامعه المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ العالمية، نمادی درخشان از این رسالت جهانی و همت بین‌المللی انقلاب اسلامی است که بار مسئولیت تربیت مجتهدان، عالمان، محققان، متخصصان، مدرسان، مبلغان، مترجمان، مربیان و مدیران پارسا، متعهد و زمان‌شناس را بر دوش داشته و با تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی و قرآنی و گسترش مبانی و معارف اسلامی، به نشر و ترویج اسلام ناب محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و معارف بلند و تابناک مکتب اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام همت می‌گمارد.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز که مهمترین و گسترده‌ترین مجموعه پژوهشی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است، بومی‌سازی و بازتولید اندیشه دینی معاصر متناسب با نیازها و اقتضائات عرصه بین‌الملل، تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی، گشودن افق‌های نوین فکری و معرفتی در دنیای معاصر، پاسخ‌گویی به مسائل و شبهات فکری و معرفتی مخاطبان و تأمین و تدوین متون و منابع درسی و کمک درسی به ویژه با رویکرد اسلامی‌سازی علوم و پشتیبانی علمی از فعالیت‌های سازمانی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را از جمله مأموریت‌ها و رسالت‌های خود می‌داند.

اثر علمی پیش روی نیز که به همت مؤلف محترم جناب آقای سعید فراهانی فرد، برای دوره کارشناسی ارشد رشته فقه اقتصادی به عنوان فقه منابع طبیعی تهیه و تدوین شده است، در چارچوب اهداف جامعه المصطفی ﷺ، مبتنی بر نیازهای بین‌المللی صورت پذیرفته و در اختیار خوانندگان محترم قرار گرفته است.

در پایان ضمن ارج نهادن به تلاش‌های خالصانه مؤلف محترم، از مجموعه دست‌اندرکاران محترم آماده‌سازی و انتشار این اثر ارزشمند، به ویژه همکاران محترم انتشارات المصطفی ﷺ و همه عزیزانی که به نحوی در تدوین و نشر آن نقش داشته‌اند، قدردانی و تشکر به عمل می‌آید.

با احترام

دفتر تدوین متون درسی

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه	۲۱
بخش اول: مالکیت منابع طبیعی	
کلیات	۲۷
درس اول: منابع طبیعی و مالکیت در نظام‌های اقتصادی	۲۹
تعریف منابع طبیعی	۲۹
۱. منابع تجدیدپذیر	۳۰
۲. منابع غیر قابل تجدید	۳۰
تعریف مالکیت	۳۱
ویژگی‌های مالکیت	۳۵
منشأ ملکیت	۳۶
مالکیت در نظام‌های اقتصادی	۳۷
نظام اقتصاد سرمایه‌داری	۳۸
نظام اقتصادی سوسیالیسم	۴۰
نظام اقتصادی اسلام	۴۳
مالکیت خصوصی	۴۴
آیات شاهد بر مشروعیت مالکیت خصوصی	۴۵
۱. آیات خمس	۴۵

۴۵	..... آیات زکات
۴۶	..... آیات انفاق
۴۶	..... آیات ارث
۴۷	..... آیات وصیت
۴۷	..... آیات تجارت
۴۸	..... روایات شاهد بر مالکیت خصوصی
۴۹	..... مالکیت عمومی
۵۳	..... درس دوم: انواع مالکیت در نظام اقتصادی اسلام
۵۳	..... مالکیت دولتی (مالکیت امام <small>ع</small>)
۵۴	..... معنای مالکیت امام <small>ع</small>
۵۹	..... مشترکات
۶۰	..... منشأ مالکیت در اسلام
۶۳	..... طبقه‌بندی مالکیت منابع طبیعی در اسلام
۶۳	..... ۱. مالکیت دولتی
۶۳	..... ۲. مالکیت عمومی
۶۴	..... ۳. مباحات عامه
۶۶	..... ۴. مالکیت خصوصی
۶۶	..... مالکیت تفصیلی انواع منابع طبیعی
۶۹	..... درس سوم: مالکیت زمین (۱)
۶۹	..... تقسیم‌بندی اول
۷۰	..... تقسیم‌بندی دوم
۷۱	..... زمین‌های خراج (مفتوح عنوه)
۷۲	..... ادله امامیه
۸۳	..... زمین موات
۸۵	..... ۱. زمین‌های موات اصلی
۹۱	..... درس چهارم: مالکیت زمین (۲)
۹۱	..... ۲. زمین‌های موات عارضی

۹۱.....	الف) مالکیت زمین‌های موات عارضی.....
۹۲.....	ب) دیدگاه‌های فقیهان درباره مالکیت زمین‌های موات عارضی.....
۹۲.....	یکم: بقای مالکیت مالک اول.....
۹۳.....	دوم: تفصیل در مالکیت اولیه.....
۹۵.....	سوم: تفصیل بین اعراض و عدم اعراض مالک اول.....
۹۵.....	چهارم: بقای مالکیت اول و جواز احیا توسط فرد دیگر.....
۹۵.....	پنجم: تفصیل عامل خرابی زمین.....
۹۶.....	ششم: احیاکننده اولی مالک زمین نشده تا با خرابی آن مالکیتش سلب شود.....
۹۶.....	ج) ادله و مستندات.....
۱۰۸.....	زمین‌های آباد طبیعی.....
۱۰۸.....	مالکیت اراضی آباد طبیعی.....
۱۱۷.....	درس پنجم: مالکیت زمین (۳).....
۱۱۷.....	زمین کسانی که به اختیار خود اسلام آورده‌اند.....
۱۱۷.....	۱. اراضی مسلمانان در سرزمین‌های اسلامی.....
۱۲۰.....	۲. اراضی مسلمانان در سرزمین کفر.....
۱۲۲.....	زمین‌های صلح.....
۱۲۶.....	زمین‌های متروکه (ارضی جلاء).....
۱۲۷.....	ارضی فیء.....
۱۳۱.....	جمع‌بندی.....
۱۳۵.....	درس ششم: مالکیت معادن (۱).....
۱۳۵.....	تعریف معدن.....
۱۳۷.....	معادن ظاهری و باطنی.....
۱۳۸.....	مالکیت معادن.....
۱۳۹.....	قول اول: معادن مطلقاً از انفال هستند.....
۱۴۰.....	ادله و مستندات.....
۱۴۱.....	تقریب استدلال.....
۱۴۳.....	بررسی و نقد ادله.....
۱۴۳.....	۱. اشکال سندی.....

۲. ابهام واجمال در دلالت موثقه ۱۴۴
۳. اعراض مشهور ۱۴۸
۴. مخالفت با سیره ۱۴۸
۵. مخالفت با اصل اباحه ۱۵۰
۶. مخالفت با ظاهر روایات خمس معادن ۱۵۰
- قول دوم: معادن مطلقا از مباحات اصلیه می باشد ۱۵۱
۱. محقق حلّی ۱۵۲
۲. علامه رحمته الله (م ۷۲۶ق) ۱۵۴
- ادله و مستندات قول دوم ۱۵۶
۱. اصل اباحه ۱۵۶
۲. سیره مسلمین ۱۵۷
۳. ظاهر دسته‌ای از روایات که دلالت بر وجوب خمس بر معادن دارد ۱۵۷
- نقد و بررسی مستندات قول دوم ۱۵۸
- درس هفتم: مالکیت معادن (۲) ۱۶۱
- قول سوم: مالکیت معادن تابع مالکیت زمین است ۱۶۱
۱. محمد بن ادریس رحمته الله (متوفای ۵۹۸هـ) ۱۶۲
۲. شیخ طوسی رحمته الله (متوفای ۴۶۰هـ) ۱۶۳
۳. قاضی ابن براج رحمته الله (متوفای ۴۸۱هـ) ۱۶۴
۴. شهید ثانی در کتاب الروضة البهیه ۱۶۴
۵. علامه حلّی رحمته الله در منتهی المطلب ۱۶۵
۶. امام خمینی در تحریر الوسیله ۱۶۵
۷. آیت الله خویی رحمته الله (متوفای ۱۴۱۳ق) ۱۶۶
۸. آیت الله فیاض در کتاب الاراضی ۱۶۶
- ادله و مستندات قول سوم ۱۶۷
۱. موثقه اسحاق بن عمار ۱۶۷
۲. سیره عقلا و بلکه متشرعه ۱۶۸
۳. معادن به عنوان نما برای زمین است ۱۶۹
۴. معدن تابع و جزء زمین است ۱۶۹

۱۷۰	نقد و بررسی ادله قول سوم
۱۷۰	۱. عدم دلالت موثقه اسحاق بن عمار
۱۷۰	۲. مخدوش بودن استدلال به سیره عقلا و متشرعه
۱۷۱	۳. دلیل سوم و چهارم نیز قابل قبول نیست
۱۷۳	قول چهارم: تفصیل میان معادن ظاهری و باطنی
۱۷۶	مستندات قول چهارم
۱۷۶	۱. شهرت و سیره
۱۷۷	۲. شمول آیه ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾
۱۷۷	۳. نیاز شدید مردم به معادن ظاهری
۱۷۷	۴. روایات خمس معادن
۱۷۷	نقد و بررسی ادله قول چهارم
۱۸۰	نتیجه نهایی درباره مالکیت معادن
۱۸۳	درس هشتم: مالکیت آبها
۱۸۳	تیین مالکیت اقسام آبها
۱۸۴	قول اول: تمام آبها از مباحات عامه است
۱۸۹	قول دوم: دریاها از انفال است
۱۹۱	قول سوم: آبها از انفال است
۱۹۲	قول چهارم: قول به تفصیل
۱۹۴	مستندات قول اول (اباحه) و پاسخ آن
۱۹۴	۱. اجماع
۱۹۵	۲. روایات
۱۹۵	۳. مقتضای اصل
۱۹۶	مستندات قول دوم (انفال)
۱۹۶	مستندات قول سوم

بخش دوم: بهره‌برداری از منابع طبیعی

۲۰۳	درس نهم: بهره‌برداری از منابع طبیعی دولتی (۱)
۲۰۵	شرطیت اجازه دولت اسلامی

۲۱۳	روایات احیا.....
۲۱۶	بررسی اخبار احیا.....
۲۱۸	اخبار تحلیل.....
۲۲۷	درس دهم: بهره‌برداری از منابع طبیعی دولتی (۲).....
۲۲۷	مالکیت بهره‌بردار.....
۲۲۷	بررسی اقوال.....
۲۳۳	بررسی روایات.....
۲۳۴	دسته اول: روایات دال بر مالکیت بهره‌بردار.....
۲۳۶	دسته دوم: روایات دال بر احقیقت بهره‌بردار.....
۲۳۸	دسته سوم: روایات جامع مالکیت و احقیقت.....
۲۴۰	جمع‌بندی روایات.....
۲۴۲	اجاره بهره‌برداری.....
۲۴۲	بررسی اقوال فقیهان.....
۲۴۵	بررسی ادله.....
۲۵۱	درس یازدهم: بهره‌برداری از منابع طبیعی دولتی (۳).....
۲۵۲	شرطیت اذن امام <small>علیه السلام</small> .....
۲۵۲	بررسی اقوال.....
۲۵۵	مالکیت بهره‌بردار.....
۲۵۹	جمع‌بندی و قول مختار.....
۲۵۹	پرداخت اجاره بهره‌برداری.....
۲۶۰	بهره‌برداری از معادن.....
۲۶۳	بهره‌برداری از آب‌ها.....
۲۶۳	۱. بهره‌برداری از آب‌های سطحی.....
۲۶۴	۲. بهره‌برداری از آب‌های باطنی.....
۲۶۷	درس دوازدهم: بهره‌برداری از منابع طبیعی عمومی.....
۲۶۸	شرطیت اجازة امام <small>علیه السلام</small> در زمان حضور.....
۲۶۸	بررسی اقوال.....

۲۷۲	..... بررسی ادله
۲۷۲	..... الف) دلیل عقلی
۲۷۲	..... ب) دلیل نقلی
۲۷۴	..... شرطیت اذن در زمان غیبت
۲۷۴	..... بررسی اقوال
۲۷۵	..... بررسی ادله
۲۷۵	..... ۱. اصل حرمت تصرف در اموال دیگران
۲۷۶	..... ۲. عمومیت ادله ولایت فقیه
۲۷۹	..... ۳. مالکیت بهره‌بردار
۲۸۰	..... ۴. اجاره بهره‌برداری
۲۸۳	..... درس سیزدهم: قواعد و اصول بهره‌برداری
۲۸۴	..... اصول اعتقادی
۲۸۴	..... ۱. خداباوری و اعتقاد به عالم آخرت
۲۸۴	..... ۲. ارزش مندی دنیا
۲۸۵	..... ۳. خلافت و امانت‌داری انسان در روی زمین
۲۸۶	..... ۴. کفایت منابع طبیعی و عدم کمیابی بالقوه
۲۸۸	..... ۵. عدالت
۲۸۹	..... اصول فقهی (کاربردی)
۲۸۹	..... ۱. قاعده لاضرر
۲۹۱	..... ۲. قاعده اتلاف
۲۹۱	..... ۳. اصل منع از اختلال نظام
۲۹۲	..... ۴. قاعده منع از اسراف و تبذیر
۲۹۴	..... ۶. اصل انصاف
۲۹۵	..... ۷. اصل حاکمیت دولت
۲۹۸	..... ۸. حفظ ترکیب مطلوب دولت و بخش خصوصی
۳۰۲	..... اصول اخلاقی و ارزشی
۳۰۲	..... ۱. اصل ساده‌زیستی و اصل قناعت

۲. نکوهش حرص و هم‌چشمی مصرف..... ۳۰۳
 ۳. اصل اخوت..... ۳۰۴
 ۴. رعایت حقوق (قانون‌مندی)..... ۳۰۵

بخش سوم: اقتصاد و منابع طبیعی

- درس چهاردهم: مدیریت اقتصادی منابع طبیعی..... ۳۱۱
 روش‌های بهره‌برداری از منابع طبیعی..... ۳۱۱
 ۱. تصدی دولت..... ۳۱۲
 ۲. استفاده از مشارکت مردم..... ۳۱۳
 الف) برقراری عقد شرکت با بخش خصوصی..... ۳۱۳
 ب) عقد مزارعه و مساقات..... ۳۱۴
 ۳. واگذاری به بخش خصوصی..... ۳۱۵
 الف) واگذاری ملکیت..... ۳۱۵
 یکم: فروش..... ۳۱۶
 دوم: اجاره به شرط تملیک..... ۳۱۶
 سوم: عقد جعاله..... ۳۱۶
 چهارم: هبه..... ۳۱۷
 پنجم: احیا..... ۳۱۷
 ب) واگذاری منافع..... ۳۱۸
 یکم: اجاره‌دادن منابع در دوره معین..... ۳۱۸
 دوم: واگذاری امتیاز بهره‌برداری یا صدور پروانه بهره‌برداری..... ۳۱۹
 سوم: اقطاع..... ۳۱۹
 چهارم: حیازت..... ۳۲۰
 درس پانزدهم: آثار اقتصادی مدیریت ثروت‌های طبیعی..... ۳۲۵
 منابع طبیعی ابزار سیاست مالی..... ۳۲۶
 ۱. تأثیر بر اشتغال..... ۳۲۶
 ۲. تأثیر بر قیمت‌ها..... ۳۲۷
 ۳. رشد و توسعه همه‌جانبه اقتصاد..... ۳۲۸
 ۴. جلوگیری از نوسانات اقتصادی..... ۳۲۹

۳۳۰	..... منابع طبیعی ابزار تخصیص منابع
۳۳۲	..... منابع طبیعی ابزار برقراری عدالت اقتصادی
۳۳۳	..... ۱. پیش از تولید
۳۳۴	..... ۲. بعد از تولید
۳۳۴	..... ۳. توزیع مجدد
۳۳۵	..... ۴. منابع طبیعی و محیط زیست
۳۴۳	..... کتابنامه
۳۴۳	..... منابع فارسی
۳۴۴	..... منابع عربی

مقدمه

منابع طبیعی، ثروتی خدادادی است که بشر در ایجاد آنها دخالتی نداشته و خداوند آنها را برای استفاده بشر در دامن مهربان طبیعت قرار داده است. انسان می‌تواند با روش‌های مدیریتی دقیق، از آنها را افزایش داده و یا موجبات تجدید برخی از این منابع را فراهم آورد، این در حالی است که بی‌توجهی به این ثروتی خدادادی و استفاده بی‌رویه از آنها، علاوه بر این‌که سبب محرومیت نسل‌های آینده و حتی نسل فعلی از منافع این منابع می‌شود، تأثیرات سوئی بر محیط زیست خواهد داشت و به تبع آن اقتصاد کشور را از رسیدن به توسعه پایدار محروم خواهد ساخت.

این ثروت‌ها، جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد دارند و یکی از بنیان‌های اصلی نظام‌های اقتصادی را تشکیل می‌دهد. این منابع، در پیشرفت و بالندگی هر کشور، تأمین درآمد برای دولت، سالم‌سازی محیط زیست و پایداری توسعه و برقراری عدالت نقش مهمی دارند به همین جهت در دهه‌های اخیر، اقتصاد منابع به‌عنوان دانشی مهم در اقتصاد مطرح است و نسبت به استفاده بهینه از منابع پایان‌پذیر و تجدیدشونده آثار متعددی اعم از کتاب و مقاله نگاشته شده و مجامع

علمی متعددی نیز به بررسی ابعاد مختلف پرداخته‌اند.

نظام‌های گوناگون اقتصادی و به تبع آنها دولت‌ها در صدد تبیین حقوق مالکیت و شیوه‌های بهره‌برداری از این منابع برآمده‌اند. موضع نظام‌ها درباره مالکیت منابع، معمولاً تابع نظر کلی آنها پیرامون مالکیت است. به همین جهت نظام سوسیالیستی منابع طبیعی را تحت تملک دولت می‌داند در حالی که نظام سرمایه‌داری معتقد به مالکیت خصوصی آنها است. البته در عمل معمولاً کشورها از موضع فکری خود عدول کرده‌اند و امروزه دیگر شاهد دولتی بودن صرف مالکیت، و یا خصوصی بودن آن نیستیم، بلکه طیف گسترده‌ای از ترکیب مالکیت خصوصی و دولتی در کشورها وجود دارد.

در نظام اقتصادی اسلام، منابع از نظر مالکیت به سه گروه تقسیم می‌شوند: بخشی در مالکیت امام و یا دولت اسلامی قرار دارد؛ این قسم که بیشترین سهم را در منابع طبیعی دارا است، یکی از منابع مالی مهم دولت محسوب می‌شود. زمین‌های موات و آباد طبیعی (جنگل‌های طبیعی، ساحل دریاها و دامنه کوه‌ها و معادن که با عنوان انفال هم از آنها نام برده می‌شود از مصادیق این قسم هستند. بخش دوم در مالکیت عموم مردم اعم از موجودین و یا کسانی که هنوز متولد نشده‌اند بوده و هیچ فردی به‌طور خاص مالک آنها نیست. زمین‌های خراج یا مفتوح عنوةً که فقط مصداق این قسم بوده و دولت به نمایندگی از عموم مردم سرپرستی آنها را به عهده دارد.

بخش سوم نیز مانند مراتع، ماهیان دریا و شکار در بیابان از مباحات عامه محسوب می‌شود. این اموال قبل از بهره‌برداری در مالکیت کسی نبوده (اعم از دولت یا عموم یا افراد خاص) و هر کس می‌تواند از آنها استفاده کند؛ ولی بعد از استفاده به مالکیت استفاده‌کننده درمی‌آید. در این قسم از منابع بنابر اصل اولی،

هر کس می‌تواند تصرف کند؛ اما دولت نیز اختیاراتی دارد و می‌تواند از ابزارهای نظارتی و کنترلی برای حفظ آنها استفاده کند. ساختار کلی این کتاب از سه بخش تشکیل می‌شود. هر بخش از چند درس تشکیل شده است.

بخش اول کتاب درباره مالکیت منابع طبیعی است. در این بخش، با کلیات بحث، مالکیت تفصیلی انواع زمین، مالکیت معادن و آب‌ها آشنا می‌شویم. مباحث فقهی بهره‌برداری از منابع طبیعی، عنوان بخش دوم کتاب است. در این بخش، منابع دارای مالکیت دولتی و عمومی را از جهت چگونگی استفاده بخش خصوصی از این منابع با نگاه فقهی بررسی کرده‌ایم و سوالات چندی درباره موضوع بهره‌برداری از منابع را پاسخ داده‌ایم:

۱. آیا بهره‌برداری از این منابع در زمان حضور امامان معصوم علیهم‌السلام به اجازه آنان و در زمان غیبت هم به اجازه ولی فقیه است؟
۲. با فرض لزوم اجازه آیا اجازه عمومی برای استفاده از منابع از طرف ائمه علیهم‌السلام صادر نشده است؟
۳. آیا احیاء این منابع موجب مالکیت احیاکننده شده یا فقط برای وی، حق بهره‌برداری محفوظ است؟
۴. آیا افراد در مقابل استفاده از این‌گونه منابع وجهی هم باید به دولت بپردازند یا خیر؟

بخش سوم کتاب بخش اقتصادی است. در این بخش به بررسی مدیریت اقتصادی انفال پرداخته‌ایم. در این بررسی بر این نکته تأکید شده است که در نظام اقتصادی اسلام، به‌رغم این‌که بیشتر منابع در مالکیت دولت قرار دارد، اما نهادهای فراوانی جهت استفاده بخش خصوصی در نظر گرفته شده است و این

نکته، دولت اسلامی را در برگزیدن مناسب‌ترین روش قادر می‌سازد. ضمن این‌که در این نظام، درباره شیوه بهره‌برداری، به تعیین حدود و قوانین اکتفا شده و مانند بسیاری دیگر از مسائل اقتصادی، استفاده از شیوه‌های مناسب مطابق با شرایط زمانی، به دانش بشری سپرده شده است.

در ادامه، شیوه‌هایی که دولت می‌تواند خود یا به وسیله بخش خصوصی، منابع را مورد بهره‌برداری قرار دهد، برشمرده‌ایم. در این قسمت سه شیوه کلی تصدی‌گری، مشارکت با بخش خصوصی و واگذاری به بخش خصوصی را بیان کرده‌ایم. سپس بخش اقتصادی آثار مدیریت اقتصادی ثروتهای طبیعی را در محورهای زیر ملاحظه کرده‌ایم:

ابزار سیاست مالی؛ ابزار تخصیص منابع؛ ابزار عدالت اقتصادی؛ تأثیر بر محیط زیست.

در پایان از همه عزیزانی که در این تحقیق همکاری داشته‌اند، ارزیابان محترم، همکاران جامعه المصطفی ص العالمیه، خصوصاً محقق ارجمند آقای محمدعلی فراهانی‌فرد که در مباحث فقهی کتاب و نیز بازنگری آن همکاری فراوان داشته‌اند و جناب آقای محمد اعتمادی، فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد مدرسه فقه تخصصی جامعه المصطفی که در فقه معادن کمک شایانی کرده‌اند صمیمانه تشکر می‌کنم.

سعید فراهانی‌فرد

دانشیار گروه اقتصاد دانشگاه قم